

שיעור יג

נטילת לולב ו"כדי לנענע בו"

(סוכה כט ע"ב)

פתיחה

- א. תנאים – על נטילת לולב... לולב כדי לנענע בו
ב. בבלי: לולב כדי לנענע, והיכן היו מנענעין, מדאגביה נפק ביה
1. עיקר המצווה לנענע הוא בעת אמירת ההלל
2. מנענעים בעת הנטילה ובעת אמירת ההלל
3. אין מקור מפורש לכך שמנענעים בעת הנטילה
4. עיקר הנענועים בעת הנטילה ויש לנענע גם בעת אמירת ההלל
ג. הלכה למעשה: נטילה, נענועים וברכות
ד. ירושלמי: לולב כדי לנענע, והיכן היו מנענעין, נתפלל בו
סיכום

פתיחה

במשנה (כט ע"ב) נזכר שיש לנענע את הלולב: "לולב שיש בו שלשה טפחים כדי לנענע בו, כשר". במשנה אחרת נאמר שיש ליטול את הלולב (לח ע"א), ונוסח הברכה כשנוטלים את ארבעת המינים הוא "על נטילת לולב" (מו ע"א). המצווה מתקיימת אף בהגבהת ארבעת המינים (מב ע"א). מה המשמעות של כל הפעולות הללו?

נציג תחילה את המקורות בדברי התנאים. לאחר מכן נעיין באמור בתלמוד הבבלי ובמפרשיו על דברי התנאים. לאחר שנעיין במכלול הפירושים לתלמוד הבבלי, נציע את ההבנה של התלמוד הירושלמי, ונשווה בין התלמודים.

א. תנאים – על נטילת לולב... לולב כדי לנענע בו

נוסח הברכה על מצוות לולב מופיע בתוספתא במסכת ברכות, וביטויים נוספים הקשורים לנטילת הלולב מופיעים במשנה ובתוספתא במסכת סוכה:

העושה לולב לעצמו אומר: ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. כשהוא נוטלו אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת לולב (תוספתא ברכות ו, י)

אתרוג... של תרומה טהורה לא יטול ואם נטל כשר (משנה סוכה ג, ה) מי שבא בדרך, ולא היה בידו לולב ליטול, לכשיכנס לביתו יטול על שלחנו. לא נטל שחרית, יטול בין הערבים, שכל היום כשר ללולב (שם ט) בראשונה היה לולב נטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד, משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב נטל במדינה שבעה זכר למקדש (שם יב) מצות לולב כיצד... התקינו שיהא כל אחד ואחד נוטל בביתו (שם ד, ד) אם אין לו אתרוג לא יטול עמו לא רמון פריש ולא דבר אחר (תוספתא סוכה ב, ט)¹

בדברי התנאים נזכר גם שיש לנענע את ארבעת המינים:

לולב שיש בו שלשה טפחים כדי לנענע בו, כשר (משנה ג, א) והיכן היו מנענעין? (משנה ג, ט) קטן היודע לנענע חייב בלולב (משנה סוכה ג, טו; תוספתא חגיגה א, ב) היה משכים לצאת לדרך, הרי זה נוטל שופר ותוקע, לולב ומנענע, מגלה וקורא בה. וכשיגיע זמן קרית שמע קורא (תוספתא ברכות ג, יט).²

גם בפסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) נספחים ב, נזכרת פעולת הנענוע בעת הנטילה:

-
- 1 הציווי בתורה נאמר בלשון לקיחה "ולקחתם לכם..." (ויקרא כג, מ). הפעולה הנדרשת היא לקיחה. במצוות נוספות בתורה מופיעה פעולת הלקיחה. בפסח מצרים: "ולקחתם אגדת אזוב" (שמות יב, כב); בטהרת מצורע: "וצוה הכהן ולקח למטהר שתי צפרים חיות טהרות ועץ ארז ושני תולעת ואזוב" (ויקרא יד, ד); בפרה אדומה: "ויקחו אליך פרה אדמה תמימה" (במדבר יט, ב). על כך נדרש במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי (שמות יב, כב): "ולקחתם" ר' יהודה אומר: נאמר כאן [בפסח מצרים] לקיחה, ונאמר לקיחה בפרה, ונאמר לקיחה בלולב, ונאמר לקיחה במצורע. מה לקיחה האמורה כאן אגודה, אף לקיחה האמורה להלן אגודה". פעולת הלקיחה צריכה להיעשות באגודה. אמנם ההשוואה של ר' יהודה לא מקובלת על הכול. ראה: סוכה יא ע"ב; לג ע"א; מנחות כז ע"א. על המילה "ולקחתם" שבפסוק על ארבעת המינים, דרשו דרשות נוספות: "שתהא לקיחה תמה" (לד ע"ב), "משלכם", "ביד כל אחד ואחד" (מא ע"ב).
- 2 האמור בברייתא זו, מופיע בתלמוד בבלי (ברכות ל ע"א), ובתלמוד ירושלמי (ג, ח) בשם של אמוראים: "רב חייה בר אשי בשם רב: זה שהוא משכים לצאת לדרך נוטל לולב ומנענע. שופר ותוקע. לכשתגיע עונות קריאת שמע הרי זה קורא את שמע ומתפלל". דברים אלו מופיעים בהקשר של המשנה (ג, ח) שבה נאמר: "מי שבא בדרך ולא היה בידו לולב כשיכנס לביתו יטול על שולחנו אם לא נטל בשחרית יטול בין הערבים שכל היום כשר ללולב". ראה גם לח ע"א תוס' ד"ה מרקתני.

ועוד אמרתי לכם שתקחו לולב ותנענעו לפני, ואף על פי שאתם עושין כן, אין אתם גומלין לי אלא פורעין לי. למה? שבשעה שהוצאתי אתכם ממצרים עשיתי את ההרים לנענע מלפניכם, שנאמר: "ההרים רקדו כאלים" (תהלים קיד, ד), ואף לעתיד לבא כן אני עושה לכם, הדא הוא דכתיב: "ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רנה" (ישעיהו נה, יב).

במדרש (במדבר רבה, פרשה ג, א) מוצגת התועלת שיש בעץ התמר ועל הלולב נאמר שנועד להילול:

תמרה זו אין בה פסולת. אלא תמרים לאכילה, לולבין להילול, חריות לסיכוך, סיבים לחבלים, סנסנים לכברה, שפעת קורות לקרות בהן את הבית.

נענע הלולב מופיע במדרש כפרשנות לפסוק "ודוד וכל בית ישראל משחקים לפני ה' בכל עצי ברושים ובכנורות ובנבלים ובתופים ובמנענעים ובצלצלים" (שמואל ב ו, ה) - מה הם "מנענעים"? כך נאמר במדרש (במדבר רבה, פרשה ד, כ):

כיון שהעלו אותו היו תשעים אלף זקנים מהלכין לפניו, והכהנים טוענין בו, והלויים מנגנין, וכל ישראל משחקין. מי שיש בידו לולב, מי שיש בידו תוף וכלי שיר. הדא הוא דכתיב: "ודוד וכל בית ישראל משחקים לפני ה'..." ובמנענעים" - זה לולב שאדם מנענע בו.

אצל האמוראים בתלמוד הבבלי, מופיעה פעולה מקדמית שהמקיים אותה יצא ידו חובת המצווה של נטילת ארבעת המינים - הגבהת ארבעת המינים ממקומם. במשנה (ג, יד) נאמר: "רבי יוסי אומר: יום טוב הראשון של חג שחל להיות בשבת ושכח והוציא את הלולב לרשות הרבים פטור, מפני שהוציאו ברשות". בגמרא (מא ע"ב - מב ע"א) נאמר:

אמר אביי: לא שנו אלא שלא יצא בו, אבל יצא בו חייב. הא מדאגביה נפק ביה? אמר אביי: כשהפכו.

לדברי אביי, אם הוציא את הלולב לפני שיצא בו, פטור מפני שהיה אנוס ושכח בשל טרדתו בדבר מצווה. אבל אם הוציאו לאחר שכבר יצא בו, חייב חטאת, מפני שאינו טרוד עוד בדבר מצווה. על כך הקשתה הגמרא: איך ייתכן שיוציאו לרשות הרבים ועדיין לא יצא בו ידי חובה, הרי מיד כשהגביה את הלולב ממקומו הוא קיים את המצווה? תירץ אביי: כגון שהפך את הלולב בשעה שלקחו, שאז אין יוצא בו עד שיטלנו כדרך גדילתו.

כך יש ללמוד גם מהאמור במקום נוסף בגמרא (פסחים ז ע"ב) הדנה בשאלה מדוע על מצוות מסוימות מברכים "על...", ועל מצוות אחרות מברכים "וציוונו ל...". לדברי רב פפי "על" משמעה לשעבר, ומברכים כן כשהמצווה כבר קוימה. בגמרא הובאה תוספתא (ברכות ו, י):

העושה לולב לעצמו אומר: ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. כשהוא נוטלו אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת לולב.³

אם כן ברייתא זו קשה על דברי רב פפי, הסובר ש"על" משמעה לשעבר? על כך השיבה הגמרא: "שאני התם דבעידנא דאגבהה נפק ביה". מהרגע שהגביה את הלולב, כבר יצא ידי חובתו. ואם כן, הברכה על ארבעת המינים היא תמיד לאחר שהנוטל קיים את המצווה, ולכן יש לברך ב"על", שהיא לשון לשעבר. בשני המקומות הסתמא דגמרא היא זו שאמרה שבעת ההגבהה יוצאים ידי חובה. בגמ' בסוכה (מב ע"א) אביי הסכים עם הנחה זו, והשיב שיש להגביה את ארבעת המינים לפני הברכה בצורה כזו שאין יוצאים בה ידי חובה. אם כן, על פי התלמוד הבבלי יש שלוש אפשרויות להסביר את הפעולה הנדרשת – "ולקחתם לכם": נטילה, הגבהה, נענוע. נוסח הברכה מורה על הנטילה – "על נטילת לולב".⁴ בדברים להלן, נברר את המשמעות והתוכן של כל אחת מהפעולות הללו. נלבן את הדברים כפי שהם בתלמוד הבבלי ולאחר מכן לפי התלמוד הירושלמי.⁵

3 תוספתא זו נזכרת בגמ' מו ע"א. כיום לא נהוג לברך על עשיית חפצי המצווה. בהרחבה בשיעור לא: העושה סוכה מברך.

4 בגמ' מא ע"ב מסופר שמר בר אמיר סיפר לרב אשי שאביו היה מחזיק את ארבעת המינים במשך התפילה. בגמרא נאמר שמותר היה לעשות כן הואיל "והכא מצוה ניהו ולא טריד בהו". פירש רש"י (ד"ה הכא): "נטילתה ולקחתה מצוה היא, ומתוך שחביבה מצוה עליו אין משאה ושימורה כבד עליו, ולא טריד". הנטילה והלקיחה היא אותה מצווה. הרב צבי פסח פרנק (מקראי קדש – סוכות, ב, עמ' א-ט), דן במצבים שונים הקשורים למהות פעולת הלקיחה. האם הפעולה היא ההחזקה ביד, או הנטילה ממקום אחר. הרשב"א (שו"ת, א, סי' קנז) נשאל מדוע אין מברכים "על לקיחת לולב" כלשון הכתוב, וענה: "שאיין מקפידין בלשון כל שאנו שומרין הענין", וכשם שאין אומרים "על נטילת כפות תמרים".

5 בבירור שיטות הראשונים בעניין זה, ראה: הרב צבי פסח פרנק, מקראי קדש – סוכות, ב, עמ' ע-עג; הרב אשר וייס, מנחת אשר – מועדים (ר"ה, יו"כ סוכות) סימנים מה, נא.

ב. כבלי: לולב כדי לנענע, והיכן היו מנענעין, מדאגביה נפק ביה

המשניות בפרק השלישי ממסכת סוכה עוסקות במצוות נטילת ארבעת המינים. המשניות הראשונות בפרק עוסקות בכשרות כל מין בפני עצמו (משניות א-ז), ובאגד ארבעת המינים (משנה ח). כבר בתחילת הפרק, בסוף המשנה הראשונה, נזכרת פעולת הנענוע: "כל לולב שיש בו שלשה טפחים כדי לנענע בו כשר".⁶ הלכה זו מגדירה את שיעור גובה הלולב ואת הפעולה הנדרשת בנטילה.

הנענוע נזכר במשנה הראשונה במסגרת דיני הלולב (גזול, ציני הר הברזל, עיר הנדחת, ועוד), ובאופן ממוקד יותר בנוגע לגובה המינימלי של הלולב. השיעורים של ארבעת המינים מופיעים בתוספתא (ב, ח): "שיעור הדס וערבה שלשה טפחים, ולולב ארבעה". על כך הקשתה הגמרא (לב ע"ב): "תנן 'לולב שיש בו שלשה טפחים כדי לנענע בו כשר?' כלומר גובהו של הלולב הוא שלושה טפחים? השיבה הגמרא: "אימא וכדי לנענע בו כשר", כלומר כך יש לפרש דברי המשנה כדי להתאימה עם הברייתא: לולב שיש בו שלושה טפחים, ועוד טפח כדי לנענע בו - כשר. קודם לכן נאמר בגמרא (שם):

אמר רב יהודה אמר שמואל: שיעור הדס וערבה - שלשה, ולולב ארבעה, כדי שיהא לולב יוצא מן ההדס טפח. ורבי פרנך אמר רבי יוחנן: שדרו של לולב צריך שיצא מן ההדס טפח.⁷

"כדי שיהא לולב יוצא מן ההדס טפח" - שהלולב יוצא מן ההדס בשיעור של טפח. "כדי" - בשיעור.

מהי פעולת הנענוע? רש"י (כט ע"ב ד"ה כדי) כתב: "...נענוע, כדלקמן (לו, ב): מעלה ומוריד מוליך ומביא לעצור רוחות רעות וטללים רעים".⁸

6 משנה זו נזכרת בגמ' מנחות מא ע"ב-מב ע"א, שם נאמר גם: "כבר עלו זקני בית שמאי וזקני בית הללו לעליית יוחנן בן בתירא ואמרו: ציצית אין לה שיעור, כיוצא בו לולב אין בו שיעור". הגמרא הסבירה שללולב אין שיעור למעלה (מקסימום), אך יש לו שיעור למטה (מינימום) כדברי משנתנו בסוכה.

7 בגמרא (נדה כו ע"א) נאמר: "תניא רבי אושעיא זעירא דמן חבריא חמשה שיעורין טפח, ואלו הן: שליא, שופר, שדרה, דופן סוכה". הגמרא שאלה: "שדרה מאי היא?" והתשובה היא דברי רבי פרנך אמר רבי יוחנן.

8 כך גם כתב רש"י לו ע"ב ד"ה כדי. בגמ' (מד ע"ב) נזכרה הפעולה "חביט" בנוגע לערבה, ושם כתב רש"י (ד"ה חביט): "לשון נענוע". אמנם הרמב"ם (הל' לולב ז, כב) כתב שהפעולה היא הכאה על הקרקע או על כלי.

אך עדיין איננו יודעים באיזה שלב יש לנענע, האם כבר בנטילה או רק בהלל? פעולת הנענוע נזכרת בהרחבה רק במשניות שאחר כך, העוסקות בנענוע בעת אמירת ההלל (משנה סוכה ג, ט-יא).⁹ פעולת הנענוע נזכרת גם במשנה האחרונה שבפרק (ג, טו). בעקבות דברי המשנה "והיכן היו מנענעין" (משנה ט), שאלה הגמרא (לז ע"ב): "נענוע מאן דכר שמיה?" היכן נזכרה עד עתה פעולת הנענוע? ועל כך השיבה הגמרא: "התם קאי 'כל לולב שיש בו שלשה טפחים כדי לנענע בו כשר', וקאמר היכן מנענעין". כלומר כבר במשנה הראשונה שבפרק נזכר שמנענעין את הלולב, והגמרא קישרה בין המשנה שבה נזכר נענוע (משנה א), לבין המשנה שבה נאמר היכן מנענעין (משנה ט). אם כן משמע שהנענוע המדובר (משניות ט-יא) הוא בעת אמירת ההלל.

הרב ירוחם פישל פערלא (סמ"ג, חלק ג מילואים סי' ה דף רלה) כתב שביום הראשון פעולת הלקיחה היא מהותית שכן נאמר בו "ולקחתם לכם", ועל כך נאמר בגמרא (סוכה מב ע"א; פסחים ז ע"ב) "כיון דאגביה נפק ביה". אך במקדש נטלו שבעה ימים, על פי הפסוק "ושמחתם לפני ה' אלוקיכם שבעת ימים" (ויקרא כג, מ). השמחה מתקיימת בנענועים, ועל כן המשנה "והיכן היו מנענעים" עוסקת בבית המקדש. גם ר' עקיבא שהעיד באותה משנה: "צופה הייתי ברבן גמליאל ורבי יהושע שכל העם היו מנענעין את לולביהן והן לא נענעו אלא באנא ה' הושיעה" (משנה סוכה ג, ט), תאר את שראה במקדש. לאחר החורבן תיקן רבן יוחנן בן זכאי שיהיה לולב ניטל במדינה שבעה ימים זכר למקדש (משנה ג, יב),¹⁰ ובמסגרת זו תיקן ריב"ז שיהיו מנענעים במסגרת אמירת ההלל וכפי שהיה בזמן המקדש. אשר על כן יש לפרש ששאלת סתמא דגמרא "נענוע מאן דכר שמיה?" היא מניין שמנענעים לאחר החורבן בעת אמירת ההלל? ועל כך השיבו: "התם קאי 'כל לולב שיש בו שלשה טפחים כדי לנענע בו כשר', וקאמר היכן מנענעין", כלומר היכן מנענעין כיום באמירת ההלל וכפי שהיה בזמן המקדש.¹¹ יושם לב שנוסח המשנה הוא: "והיכן היו מנענעין", ובתשובת הגמרא נשמטה המילה "היו" – "וקאמר היכן מנענעין".¹²

9 מרש"י (נ ע"ב ד"ה בשיר) עולה שהלוויים היו אומרים את ההלל בזמן תמיד של שחר, ונראה שהעם היו מנענעים אז בלולבים בפסוקים מסוימים.

10 על תקנת ריב"ז, בהרחבה בשיעור כג: זכר למקדש ודרישה לציון.

11 כדברי הרי"פ פערלא, ראה גם הרב מיכל זלמן שורקין, הררי קדם, א, עמ' רמח-רמט, ב עמ' רמט; הרב יעקב אריאל ("לולב בירושלים בזמן הזה", שו"ת באהלה של תורה, ה, עמ' 382-383), הקשה על הרי"פ פערלא מכך שבמשנה (ג, א) נאמר ששיעור לולב ג' טפחים כדי לנענע בו, משמע ששיעור זה נוהג בין במקדש ובין במדינה ולא בעקבות תקנת ריב"ז. יש להשיב שזו

מאחר שברור שיש לנענע בעת אמירת ההלל גם כיום לאחר החורבן, דנים הראשונים בשאלה האם יש לנענע גם בעת הנטילה ומה המקור לכך, או שאכן אין לנענע בעת הנטילה. כמו כן דנים בחשיבות הנענוע בעת אמירת ההלל, כיום לאחר החורבן. נציין ארבעה כיוונים בעניין זה, כפי שעולה מדברי גאונים וראשונים על סוגיות הבבלי.

1. עיקר המצווה לנענע הוא בעת אמירת ההלל

רב עמרם גאון (סידור רב עמרם גאון, דף נ, ב [מובא באוצר הגאונים סוכה, עמ' 52-53]) כתב בשם רב פלטי בן אביי ראש הישיבה:

מי שנטל לולב לצאת בו חייב לברך עם נטילתו, שהלכה רווחת היא כל המצוות מברך עליהם עובר לעשייתן... ולענין נענוע אם שלא בשעת התפילה נטלו, מברך עליו ומנענעו. ואם רוצה לעשות כאנשי ירושלים יישר כוחו, כדתניא אמר ר' יהודה כך היה מנהגן של אנשי ירושלים: אדם יוצא לבית הכנסת לולבו בידו, קורא קריאת שמע לולבו בידו, קורא את ההלל לולבו בידו... (מא ע"ב).

נוסח הבריייתא בתלמוד שונה מהנוסח שציטט רב עמרם גאון. בנוסח שלפנינו מופיע מנהג אנשי ירושלים בשמו של ר' אלעזר בר צדוק, וכן לא נזכר שהלולב ביד בעת אמירת ההלל. נזכר גם שקורא קריאת שמע ומתפלל. אם כי ייתכן ש"מתפלל" היינו בעת אמירת ההלל.¹³

באופן דומה מופיע גם בשם רב מתתיה (אוצר הגאונים, סוכה עמ' 53):

מצווה לנענע בהלל כתנן "והיכן היו מנענעים..." או בשעה שנטלו מברך עליו ומנענעו ויצא.

מדברי הגאונים עולה שעיקר מצוות הנטילה והנענוע הוא בעת אמירת ההלל, ואפשר לצאת ידי חובה גם כשמנענעים בעת הנטילה.

הייתה שאלת הגמרא "נענוע מאן דכר שמייה" - היכן מנענעין כיום באמירת ההלל וכפי שהיה בזמן המקדש, והתשובה היא שדין זה נאמר במשנה הראשונה ולאחר החורבן.

12 בכת"י וטיקן 134 ובכת"י מינכן 140 וכת"י בית המדרש לרבנים גם כאן נאמר: "ותנא היכן היו מנענעין". בכת"י מינכן 95 נאמר: "נענוע מאן דכר שמייה? חסורי מחסרה והכי קתני: כל לולב שלושה טפחים כדי לנענע בו וקתני היכן היו מנענעין בהודו לה' בתחילה". בכת"י לונדון הספריה הבריטית 5508: היכן מנענעין?... וקתני היכן היו מנענעין".

13 כך משמע גם מדברי רב נטרונאי גאון ועוד גאונים. ראה שם באוצר הגאונים עמ' 53.

ר' יצחק אבן גיא (אוצר הגאונים, סוכה, עמ' 54) כתב בשם רב האי גאון:

העם נהגו לברך בשעת ההלל, ולאותה מכוונים לנטילת מצווה, אבל קודם לכן לתפיסה בעלמא לחבב המצווה הן, ולא נטילת מצווה. ומדאמירנן מדאגביה נפק ביה מכל מקום, במתכון לצאת. אבל הגומר בליבו לנטלו לחבבו, לא נפק ביה.

בדבריו לא נזכרה פעולת הנענוע, אך נראה שכוונתו היא שיש לנענע בעת אמירת ההלל, וזו עיקר מצוות נטילת לולב. אמנם אפשר לצאת ידי חובה בנטילה עצמה - "מדאגביה נפק ביה" אבל רק כאשר מתכוון לצאת ידי חובה בנטילה שלא במסגרת ההלל.

מן המקור הבא יש ללמוד שיש ליטול את הלולב לפני אמירת ההלל (מעשה רוקח בשם הגאונים, אוצר הגאונים סוכה עמ' 54):

מאי טעמא תקנו ברכות הלולב אחר עושה שלום? שבעושה השלום ברכת כהנים. מה ברכת כהנים, מרצה בין ישראל לאביהם שבשמים, אף ארבעה מינים שבלולב מרצה בין ישראל לאביהם שבשמים.¹⁴

2. מנענעים בעת הנטילה ובעת אמירת ההלל

בשם רב שר שלום גאון (הלכות פסוקות סי' קעט) מובא שיש לנענע בנטילה ובהלל:

והנוטל לולב כיוון שמברך על נטילת לולב לאלתר, מגביהו, מוליך ומביא מעלה ומוריד, וכן בהודו לה' ובאנא ה' הושיעה נא. ובשני מקומות צריך לנענע. אחת בשעה שמברך ואחת בשעת ההלל.

המקור ממנו למד שיש לנענע בעת הנטילה לא צוין. התוספות (לז ע"ב ד"ה בהודו) כתבו שאמנם לא נזכר במשנה בסוכה שיש לנענע בעת שנוטלים הלולב ומברכים עליו, אבל אפשר ללמוד זאת משני מקורות אחרים:

14 מכאן שרצוי ליטול את ארבעת המינים לפני אמירת ההלל ולא בסוכה. ראה: הרי"ד סולובייצ'יק בשם אביו (רשימת שיעורים סוכה עמ' קעט). כך כתב גם הרב משה שטרנבוך (מועדים וזמנים ב, סי' קיז) בשם הגרי"ז דודו של הרי"ד סולובייצ'יק. אמנם יש הנוהגים כדעת השל"ה (הובאו דבריו במגן אברהם שו"ע, או"ח, סי' תרנב, ס"ק ג) שנוטלים בסוכה לפני התפילה. דעת השל"ה מבוססת על דעת הסוברים שעיקר הנענועים הוא בנטילה (וכפי שיובא בהמשך). ראה: הרב צבי פסח פרנק, מקראי קדש - סוכות, ב עמ' עב; הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, או"ח, ד, סי' צט, אות ב.

ובשעת ברכה לא מצינו אם חייב לנענע בתחלת נטילה. אלא מדאמרינן בפירקין (משנה ג, ט; בבלי מב ע"א) "קטן היודע לנענע חייב בלולב",¹⁵ משמע דמנענע בתחלת הברכה, אף על פי שאינו יודע לקרות הלל. ועוד מדתניא במסכת ברכות בסוף תפלת השחר (ברכות ל ע"א. ושם) "הקדים לצאת לדרך מביאין לו שופר ותוקע לולב ומנענע מגילה וקורא בה", משמע דמנענע בלא הלל.¹⁶

קשה לקבל שתכלית הפעולה של הלקיחה שהיא הנענוע של הלולב, נזכרת בכרייתא העוסקת בקיום מצוות למי שיוצא לדרכו לפני עלות השחר, אך היא לא נזכרת כלל במסכת סוכה. כך גם בנוגע להוכחה מהמשנה בעניין חובת קטן בלולב. קשה לקבל שעל חובת הנענוע בעת הנטילה אנו לומדים מהמשנה האחרונה של הפרק העוסק בענייני ארבעת המינים, ובנוגע לדינו של ילד קטן מאיזה שלב בחייו הוא חייב בלולב. במקום אחר חידדו תוספות את היחס שבין פעולת הנטילה לבין הנענוע. בגמרא נזכר הכלל "כל המצוות מברך עליהם עובר לעשייתן" (לט ע"א), והתוספות (שם ד"ה עובר) התאימו בין יישום הכלל בעת נטילת ארבעת המינים, לבין דברי הגמרא "מדאגביה נפק ביה" (מב ע"א):

עובר לעשייתן – מטעם זה צריך לברך אלולב קודם שיטלנו. דאי לאחר שנטלו 'מדאגביה נפק ביה' כדאמרי' בסוף פירקין (דף מב.). ומיהו לא מסתבר כלל דהיאך יברך עליו והוא מונח בכלי.

תוספות הציעו כמה אפשרויות כדי לפתור את הבעיה:

[א] ושמא משיתחיל ליטול לולב קודם שיטול האתרוג מברך, והיינו עובר לעשייתן, שמעכבים זה את זה.

[ב] אי נמי לאחר שנוטל שניהם אלא שהופך אחד מהן כדאמרינן בסוף פירקין (דף מב.) כשהפכו דאין יוצא במצות אלא דרך גדילתן... ואפילו נקיט להו כדרך גדילתן, אפשר שיתכוין שלא לצאת בו עד אחר ברכה.

[ג] אי נמי משום דלא גמרה מצותו עד אחר ניענוע... ומיהו לא דמי כולי האי דניענוע אינו אלא מכשירי מצוה בעלמא ולא מעכב כדאמרינן בסוף פירקין

15 על חובת קטן בלולב נאמר גם בתוספתא חגיגה א, ב: "קטן... יודע לנענע חייב בלולב", וכן נזכר בגמ' ערכין ב ע"ב.

16 שני טיעונים אלו מופיעים גם בשם רב ניסים גאון וגאונים נוספים (אוצר הגאונים, סוכה עמ' 54). כך מופיע גם בתוספות הרא"ש לו ע"ב; רא"ש ג, כו.

מדאגביה נפק ביה... וצריך לומר על כרחק הואיל והמצוה לא נגמר עדיין לגמרי, דבעי ניענוע, מברך.

ועוד כדאמרינן בסוף פירקין (דף מא ע"ב) "מנהגן של אנשי ירושלים אדם יוצא מתוך ביתו ולולבו בידו נכנס לבית הכנסת ולולבו בידו קורא ק"ש ולולבו בידו" אף על פי שכל אלו הדברים אין מעכבין מכל מקום הואיל ויש בדבר מצוה מן המובחר חשיב כעובר לעשייתן.

המכנה המשותף לכל ההסברים הוא שהברכה נאמרת לפני שנעשית פעולת הנטילה הנכונה. לגבי היחס שבין פעולת הנטילה לבין הנענוע, יש ללמוד מדברי התוספות שהנענוע הוא השלמת פעולת הנטילה, אם כי פעולת הנענוע איננה מעכבת. גם מנהגם של אנשי ירושלים ללכת עם ארבעת המינים לכל מקום הוא אמנם למצווה מן המובחר, אך כל אלו מאפשרים להגדיר את הברכה בשלב הנטילה כ"עובר לעשייתן". התוספות (פסחים ז ע"ב ד"ה בעידנא) דנים באותו עניין בעקבות דברי הגמרא "בעידנא דאגבהה נפיק ביה":

וא"ת כיון דנפק, היאך יברך והלא צריך לברך עובר לעשייתו? ואומר ר"י אף על גב דנפק אכתי עוסק במצוה שצריך לנענע בקריאת הלל (לז ע"ב).¹⁷

לדברי ר"י הברכה בתחילת הנטילה מתאימה לכלל "כל הברכות מברך עובר לעשייתן" מאחר שפעולת הנטילה נמשכת עד סוף הנענועים שבהלל.¹⁸

3. אין מקור מפורש לכך שמנענעים בעת הנטילה

בהגהות מיימוניות (הלכות לולב, ז, אות ס) כתב בשם רבנו שמחה שאין מקור המוכיח שיש לנענע בעת הנטילה, והוא דחה את ההוכחה מהברייתא (ברכות ל ע"א) העוסקת במי שהשכים לצאת לדרך:

רבינו שמחה כתב דנענוע שלאחר נטילה, לא מצינו לא בגמרא דידן, ולא בירושלמי, ולא בתוספתא, רק בהלל. רק הא דמייתי בשילהי פרק תפלת

17 כך כתב גם הרז"ה (המאור הקטן פסחים ג ע"ב בדפי הרי"ף): "ובלולב לא מברכין לעולם אלא על נטילת לולב דמדאגביה נפק ביה, ואף על פי שכל המצות מברך עליהם עובר לעשייתן, כיון דאית ליה לקרות את ההלל ולנענע שהוא שירי מצוה כעובר לעשייתה דמי ולעולם נוטלו כדרכו ומברך על נטילת לולב ואינו מברך ליטול, כיון דנפק ביה מדאגביה".

18 הרב צ"פ פרנק (מקראי קדש - סוכות, ב, עמ' ע), למד מדברי ר"י שעיקר הנענוע הוא בהלל, אך אין הכרח לפרשו כך. מדובר על פעולה שמתחילה בנטילה ומסתיימת בעת הנענוע בעת אמירת פסוקי ההלל.

השחר (ברכות ל ע"א) "השכים לצאת לדרך מביא שופר ותוקע לולב ומנענע", ושמא מכאן נהגו לנענע אחר נטילה. אף על גב דאיכא למדחי, דשאני התם דלית ליה לולב בשעת קריאת הלל. ופוק חזי מה עמא דבר שמנענעין בשעת נטילת לולב, וגם מנענעים בשעת קריאת הלל. אבל תימה דמתניתין דקתני היכן מנענע אמאי לא קאמר נמי אחר נטילתו, עד כאן.

רבנו שמחה טען שמאחר שמדובר במי שיוצא לדרך, מן הסתם זמנו קצר ולא יהיה לו לולב בעת אמירת ההלל, על כן הוא מנענע בעת הנטילה לפני יציאתו. עם זה הוא מעיר שהציבור נוהג לנענע בעת הנטילה. רבנו שמחה תמה: אם יש מצווה לנענע בעת הנטילה מדוע הדבר לא נזכר במפורש במשנה?

4. עיקר הנענועים בעת הנטילה ויש לנענע גם בעת אמירת ההלל

הראב"ה (חלק ב – הלכות לולב סי' תרפג) כתב:

דעיקר הנענוע כמו שיתבאר דינו נראה בעיני שהוא בשעת הברכה. אבל נענוע דמתניתין ב"הודו" וב"אנא ה' הושיעה נא" הוא נענוע בעלמא.¹⁹

הרב מנחם המאירי (בית הבחירה סוכה לו ע"ב), פירש ששאלת המשנה "והיכן היו מנענעין" ושאלת הגמ' "נענוע מאן דכר שמיה" בהקשר של הנענועים בהלל, נובעות מכך שברור ופשוט שמנענעים בעת נטילת הלולב:

היכן היו מנענעין וכו'. שאלו בגמרא "נענוע מאן דכר שמיה". כלומר שעיקר הדבר ודאי בנטילה הוא, וכמו שאמרו "מדאגבהיה נפק ביה", והיכן מצינו שיהא צריך נענוע בנטילה עד שהוא שואל היכן מנענע? והשיבו שהוא מוסב על מה שאמרו (משנה סוכה ג, א): "לולב שיש בו שלשה טפחים כדי לנענע" ופירשנו בה "וכדי לנענע". ומתוך כך הוא שואל: "היכן היו מנענעין?" ורצונו לומר מלבד הנענוע שהוא מנענע בשעה שבא לברך עליו לצאת ידי חובת נטילה, שעל אותה נטילה אין מקום לשאול היכן, אלא שבאיזו שעה שביים שהוא רוצה מברך ונוטל ומנענע. אלא שקבלה היתה בידם שאף בתוך ההלל היו מנענעים להתעוררות שמחה ועל אלו הוא שואל היכן. ולא הוצרך להזכיר במשנה (ג, א) שבשעת הברכה צריך נענוע, שקל וחומר הוא. אם במקומות שבתוך ההלל צריך, כל שכן בשעת הברכה שהוא עיקר, ובהדיא

19 דברי הראב"ה הובאו גם ברא"ש ג, כו. הראב"ה דייק מדברים שלדבריו מופיעים בירושלמי, אך אין הם מופיעים בירושלמי שלפנינו. כך גם העיר בקרבן נתנאל על הרא"ש אות ת.

אמרו (ברכות ל ע"א) "המשכים לצאת בדרך מביאין לו שופר ותוקע, לולב ומנענע, מגילה וקורא בה". וודאי על הנטילה שהוא נוטלו לצאת בו הוא אומר כן דומיא דשופר. וכן ראייה אצל קצת חכמי הדור ממה שאמרו בגמרא בסוגיא זו (לח ע"א) "רב אחא [בר יעקב] ממטי ליה ומייתי ליה", רצה לומר מוליך ומביא, ואמר "האי גירא בעיניה דשטנא". ואילו בנענוע של הלל האיך היה מפסיק לשיחת חנם, אלא לנענוע של ברכה הוא אומר כן ופשוטה היא. אלא שבנענוע של הלל הוא שואל היכן מנענע ואמר בהודו לה' תחלה וסוף...

ועכשיו נהגו להקל ולסמוך על נענוע שבשעת הברכה וכל שכן במקומות שאין הלולבין ומינין שבהם מצויים בריוח, ומפני שהנענוע שבקריאת ההלל אינו אלא מנהג.²⁰

למאירי ברור שעיקר הנענוע הוא בנטילה, והאמור בגמ' "מדאגביה נפק ביה" מבוסס על כך שעיקר המצווה הוא בנטילה, ולכן לא על כך שאלה הגמרא "נענוע מאן דכר שמיה". לפיו, אם מנענעים בעת אמירת ההלל, קל וחומר שהיו מנענעים בעת הנטילה. המאירי גם כתב שהנענוע בהלל הוא ל"התעוררות שמחה". גם הוא כתוספות מוכיח מהברייתא (ברכות ל ע"א) שהנטילה היא הנענוע, וכן מאמירתו של רב אחא שהנענועים הם חץ בעיני השטן (לח ע"א). השאלה של המשנה "היכן היו מנענעין" מבוססת על המסורת שהייתה לתנאים שמנענעים בעת אמירת ההלל, והשאלה היא באילו פסוקים מנענעים בעת אמירת ההלל.

כאמור לעיל, קשה להניח שהכול הסכימו שיש לנענע בעת הנטילה. אפשר שבשעת הנטילה אין צריך לנענע, כי אין ציווי על כך בתורה, ורק בהלל מנענעים, מאחר שנטילת לולב בעת ההלל היא תקנה של חכמים והם גם תיקנו לנענע בהלל, וממילא שאלת המשנה היכן מנענעים מתייחסת לנענוע בהלל. הברייתא שהובאה בגמרא בברכות לא נזכרת כלל בגמרא בסוכה, גם רב אחא בר יעקב הסביר באופן כללי מדוע מנענעים, ולא דווקא על הנוטל ומנענע.

מדברי המפרשים שהבאנו עולה שאין מקור ברור לכך שיש לנענע בעת הנטילה, אך ייתכן שהייתה מסורת ידועה שמנענעים בעת הנטילה ועל כן לא היה צורך לכתוב זאת באופן ברור. אמנם גם הטוענים שאין מקור לנענוע בעת הנטילה מודים שכך

20 דברי המאירי ברורים ובהירים, אך קדמו לו בפירוש זה: ריטב"א, ר"ן (יח ע"ב, בדפי הרי"ף), ועוד. ראה את דברי הערוך לנר (לז ע"ב) שהסביר את דבריהם.

נוהגים. כדי שלא לצאת ידי חובת המצווה בעת שמגביהים את ארבעת המינים, יש הצעות שונות איך להגביה מבלי לצאת ידי חובה. לפי אחד ההסברים האדם יוצא ידי חובה בהגבהת ארבעת המינים, אך עדיין לא קיים את המצווה בשלמותה עד שינענע בעת הנטילה, או כשינענע בהלל.

ג. הלכה למעשה: נטילה, נענועים וברכות

נעיין בדברי הרמב"ם, הטור והשולחן ערוך. הרמב"ם (הל' ברכות יא, ח) כתב:

ואימתי מברך? בשעה שישב בסוכה או כשינענע הלולב.²¹

ובהלכות לולב (ז, ט-י) פירט עוד:

ומצוה כהלכתה שיגביה אגודה של שלשה מינין בימין ואתרוג בשמאל ויוליך ויביא ויעלה ויוריד וינענע הלולב שלשה פעמים בכל רוח ורוח. כיצד? מוליך ומנענע ראש הלולב שלשה פעמים, ומביא ומנענע ראש הלולב שלשה פעמים, וכן בעליה וירידה. והיכן מוליך ומביא בשעת קריאת ההלל בהודו לה' כי טוב תחלה וסוף ובאנא ה' הושיעה נא.

את דברי הרמב"ם ניתן לפרש בשני אופנים:

והיכן מוליך ומביא? בשעת קריאת ההלל בהודו לה' כי טוב...²²
והיכן מוליך ומביא בשעת קריאת ההלל? בהודו לה' כי טוב...

לפי ההצעה הראשונה רק בעת קריאת ההלל יש לנענע, ומכאן שיש לברך על הלולב סמוך לאמירת ההלל, ולזה התכוון הרמב"ם (הל' ברכות שם).²³ לפי ההצעה השנייה, הרמב"ם ביאר באילו פסוקים בעת אמירת ההלל יש לנענע, אך הוא לא שלל את האפשרות לנענע בעת הנטילה, ולזה הוא התכוון (הל' ברכות שם). אם כן, קשה להתאים באופן ברור את דברי הרמב"ם עם אחת משיטות הראשונים שצוינו לעיל.

21 הרמב"ם (הל' ברכות יא, טו) כתב: "נטל את הלולב מברך 'על נטילת לולב' שכיון שהגביהו יצא ידי חובתו. אבל אם בירך קודם שיטול מברך 'ליטול לולב' כמו לישב בסוכה". כאן עסק הרמב"ם בנוסח הברכה ולא בפעולת המצווה.

22 כך פסק הרב נחום רבינוביץ, יד פשוטה שם.

23 כך הסביר הרי"ד סולובייצ'יק (רשימות שיעורים - סוכה, עמ' קעט, בשם הרב משה סולובייצ'יק) את שיטת הרמב"ם. הנענועים הם רק בהלל וחלק ממצוות לולב. ראה שם גם עמ' קי-קיא, קכו-קכז, קלח, ועוד. ראה גם הרב מיכל זלמן שורקין, הררי קרב, א, סי' קלג, עמ' רלז-רלט.

הטור (אורח חיים סי' תרמד) כתב:

שחרית... ואחר חזרת התפלה, נוטלין הלולב ומברכין עליו 'על נטילת לולב'
ו'שהחינו', וגומרין ההלל.

בסימן אחר פסק הטור (אורח חיים סי' תרנא):

וכשיטול הלולב בידו קודם שיטול האתרוג יברך 'על נטילת לולב'
ו'שהחינו', כדי שיברך קודם לעשייתו, שאילו יטול ארבעתן קודם שיברך
נמצא שכבר יצא קודם לעשייתו, ושכיון שהגביה יצא.
או יהפוך הלולב או האתרוג עד שיברך ונמצא שלא יצא כיון שלא נטלו דרך
גדילתו.

אי נמי יכוין שלא לצאת עד שיברך.

והרמב"ם ז"ל כתב שיברך קודם שיטלנו בידו, ולא נראה לר"י.
ויש אומרים כיון שלא נענעו ועדיין יש לו לתופסו בידו אף על פי שאינו
מעכב, קרינן ביה שפיר קודם לעשייתו.
וטוב לעשות באחד מן הדרכים שכתבתי...
וינענע בשעה שמברך, וכן ינענע בשעת קריאת ההלל.

בנוגע למצוות הנטילה פסק הטור (אורח חיים סי' תרנב):

זריזין מקדימין למצות ונוטלין אותו בבוקר שמצותו מעלות השחר, ועיקר
מצותו בשעת ההלל.

כדברי הטור פסק גם השולחן ערוך (או"ח סי' תרמד, א; סי' תרנא, ה, ח; סי'
תרנב, א).

מפסקי הטור והשולחן ערוך עולה שיש לנענע בעת נטילת הלולב ובעת אמירת
ההלל, אך עיקר המצווה של נטילת לולב היא בעת אמירת ההלל, וממילא גם
הנענעו. לפי דבריהם, יש ללמוד כבר מדברי המשנה "לולב שיש בו שלושה טפחים
כדי לנענע" (ג, א) שייעודו של הלולב הוא הנענעו בו ועל כן יש לנענע בעת
הנטילה, ובהמשך הפרק (משנה ג, ט) נזכר באילו פסוקים בהלל יש לנענע. בשל
דברי הגמרא "מדאגביה נפק ביה" (סוכה מב ע"א; פסחים ז ע"ב) יש להיזהר לא
ליטול את ארבעת המינים באופן מסודר לפני הברכה, כי אז יצא הנוטל יוצא ידי
חובתו.

ד. ירושלמי: לולב כדי לנענע, והיכן היו מנענעין, נתפלל בו

בתלמוד הירושלמי על המשנה "והיכן היו מנענעין" (ג, ט) לא מופיעה שאלה בסגנון "נענעו מאן דכר שמיה?" (לז ע"ב). כמו כן לא נאמר שם "כיון דאגביה נפק ביה" (סוכה מב ע"א; פסחים ז ע"ב).²⁴ ביטוי זה מופיע בסתמא דגמרא בבבלי, ולא מופיע כלל בירושלמי.

לפי הירושלמי יש שני חלקים למצווה: הנטילה והנענוע. להלן נצביע על אזכורים הקשורים לנטילה ולנענוע, נגבש את העולה מהתלמוד הירושלמי ונשווה לכתוב בתלמוד הבבלי. בנוגע לברכה על הלולב נאמר בירושלמי (ג, ד):

כשהוא נוטלו מהו אומר? ברוך אקב"ו על נטילת לולב. נתפלל בו אומר: ברוך שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה. ומברך עליו כל שעה שהוא נוטלו.

בעת הנטילה יש לברך "על נטילת לולב", ובעת התפילה יש לברך "שהחיינו". הרב יוסף רזין, הרוגוצ'ובר (צפנת פענח, רמב"ם הל' סוכה ו, יב) כתב על כך: "ועיין בירושלמי פ"ג דסוכה ה"ד דעל הלולב מברך שהחיינו בשעת תפלה דהיינו ר"ל בשעת ההלל ומשום הנענועים". כלומר, התפילה שעליה דיבר הירושלמי היא ההלל. במקום אחר הסביר הרב יוסף רזין (מכתבי תורה סי' קנד) ש"במקדש עיקר המצוה היא האחיזה והוזה נמשך, ורק במדינה רק הנטילה לא האחיזה... במקדש האחיזה היא המצווה - 'ושמחתם'". ע"פ הירושלמי כיוון שזו מצווה נמשכת ניתן לברך את הברכות בכל משך קיום המצווה.²⁵

הרב שמעון צמח (שו"ת תשב"ץ, ב, סי' רד) הסביר מדוע יש לברך שהחיינו בשעת התפילה בעת קריאת ההלל:

וראיתי בירושלמי פרק לולב הגזול (ה"ד) שאמרו כשהוא נוטל מברך על נטילת לולב. התפלל בו אומר: אשר החיינו וקימנו. וזהו שכתבתי כי

24 הרב צבי יהודה קוק (שו"ת דעת כהן, עמ' תנא) כתב: "בלולב על נטילת, ובתפילין על מצות, וי"ל בלולב משום שבעצם קיום המצוה אין שם שום המשך, וכדאמרינן 'מדאגביה נפק ביה', סוכה מ"ב, ולכן אמר על זה הירושלמי ומברך בכל שעה ושעה שהוא נוטלו, שמצותו אינה כוללת אלא נטילה זו, ובכל פעם הרי היא פעולת מצוה חדשה".

25 התוספות (לט ע"א ד"ה עובר) חידדו את ההבדלים בין הבבלי והירושלמי: "ובהדיא אמר בירושלמי דברכות פרק הרואה (ט, ו) גבי ציצית 'העושה ציצית לעצמו אומר בא"י אמ"ה אקב"ו לעשות ציצית, נתעטף בה אומר אקב"ו להתעטף בציצית'. והיינו טעמא לפי שהמצוה מושכת כל זמן שהוא מעוטף ועומד. ומ"מ לא לגמרי דמי ללולב דהתם מברך על נטילת לולב ומשנטל עברה כבר עיקר מצוה". לפי הירושלמי (ג, ד) גם מצוות לולב היא מצווה נמשכת - הנטילה והנענועים. ראה הרי"ד סולובייצ'יק, רשימות שיעורים - סוכה, עמ' קצז-קצח.

הנענועין שהוא עושה בשעת תפלה בקריאת ההלל, הם שירי מצוה ומברך זמן עליהם.

לפיו, הנענועים בעת אמירת ההלל הם המשך המצווה של הנטילה, ולכן יש לברך שהחיינו בשלב זה. הגדרת הנענועים כשירי מצווה מבוססת על הגמ' (לח ע"א) שעוסקת בנענוע בתנופת שתי הלחם ושני כבשי עצרת ואומרת: "שירי מצוה מעכבין את הפורענות שהרי תנופה שירי מצוה היא ועוצרת רוחות וטללים רעים ואמר רבא וכן בלולב".

בירושלמי לא נאמר האם יש לברך "שהחיינו" בכל יום, או שרק בפעם הראשונה כשמקיימים את המצווה. מסוגיה אחרת בירושלמי (ה, א) אפשר ללמוד שבכל יום יש לברך שהחיינו:

רבי יוסי בי רבי בון בשם ר' בא בר ממל: למה קורין את ההלל כל שבעת ימי החג? כנגד הלולב שהוא מתחדש כל שבעה.

כוונת הירושלמי היא שבכל יום יש מצווה חדשה ליטול לולב. מהביטוי "מתחדש בכל שבעה" יש ללמוד שבכל יום יש לברך שהחיינו בעת אמירת ההלל. אמנם, אין בהלכה דוגמה נוספת למצווה שיש לקיים בזמן מסוים ושעושים אותה כמה פעמים בשנה ברצף של ימים, ומברכים עליה שהחיינו יום יום, אבל כאן נאמר הדבר במפורש. הרב יששכר תמר (עלי תמר, סוכה ה, א) קישר את דברי הירושלמי הללו עם דרשת הירושלמי:

כנגד הלולב שהוא מתחדש כל שבעה. וכתיב "ושמחתם לפני ה' אלוקים" ותני בשמחת לולב הכתוב מדבר (ירושלמי סוכה ג, יא). וקשה, הרי הלולב מתחדש כל שבעה רק במקדש אבל לא בגבולין? אלא מתקנת ריב"ז ואילך. וצריך לומר משום שמתחדש במקדש ובירושלים תקנו גם בגבולים.

אם כן יש מקום משמעותי לנטילת הלולב וכנראה גם בנענוע בו בעת אמירת ההלל, והדבר בא לידי ביטוי גם בברכה. אמנם בירושלמי (ברכות ט, ג) נאמר שיש לברך על נטילת לולב ושהחיינו בעת הנטילה: "כשהוא נוטלו אומר 'על נטילת לולב' ו'אשר החיינו'. ומברך בכל שעה ושעה שהוא נוטלו", וכפי שאנו נוהגים כיום. כאמור לעיל נוסח התוספתא (ברכות ו, י) וכפי שהובא בכבלי (סוכה מו ע"א; פסחים ז ע"ב) הוא: "העושה לולב לעצמו אומר: 'ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה'. נטלו לצאת בו אומר 'ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת

לולב". מכל מקום ע"פ הירושלמי (ג, ד) מצוות לולב היא בנטילה ובתפילה בעת אמירת ההלל.

ע"פ דברינו יש להסביר את הקריטריון בנוגע לחובתו של קטן באופן הבא. בירושלמי (ג, יב) נאמר במשנה: "כל קטן שיש בו דעת לנענע, חייב בלולב".²⁶ בנוסח המשנה שבבבלי כתוב: "קטן היודע לנענע חייב בלולב", ונוסח זה נזכר בהמשך דברי הירושלמי. המרדכי (רמז תשסג) הסביר:

קטן היודע לנענע חייב בלולב. תני בירושלמי דפירקין יודע לנענע חייב בלולב. לא סוף דבר לנענע, אלא מוליך ומביא מעלה ומוריד כשורה ומנענע. יודע להתעטף בציצית אביו לוקח לו טלית. לא סוף דבר להתעטף, אלא להשליך שתי כנפות לאחוריו ושתי כנפות לפניו, ואוחז בציצית כשורה בשעת קריאת שמע.²⁷

המרדכי כתב שדברים אלו מופיעים בירושלמי, אך הם אינם מופיעים בירושלמי שלפנינו. ייתכן שכוונת המרדכי לנוסח המשנה שבירושלמי: "כל קטן שיש בו דעת לנענע חייב בלולב". לא סתם "קטן שיוודע לנענע" - לעשות את הפעולה הטכנית "תני צריך לנענע ג' פעמים" (ירושלמי סוכה ג, ח), אלא "קטן שיש בו דעת לנענע" קטן שגם מבין את הפעולה של הנענוע וממילא יודע גם איך לבצעה. קטן היודע את ההלכות הייחודיות של נענוע הלולב, וכמו גם את דרך ההתעטפות הייחודית בציצית, חייב במצוות אלו. ייתכן שיש להוסיף שהוא גם יודע באילו פסוקים בהלל מנענעים. החתם סופר (מב ע"א) כתב על דברי המשנה:

קטן היודע לנענע חייב בלולב. צ"ע אי מן התורה מדאגביה נפיק ביה בלי שום נענוע למה לא יחנך הקטן היודע ליקח לולב בידו אפילו בלי נענוע? ומשמע בודאי מדשיעורא דלולב שיצא מהאגד כדי לנענע בו ואי לאו הכי לא יצא ידי חובה, אם כן שמע מינה הלכה למשה היא שצריך לנענע על כל

26 כך נוסח המשנה בכת"י פרמה ובכת"י קאופמן, דפוס נפולי ועוד. ראה הרב יששכר תמר, עלי תמר, שם.

27 דברי המרדכי, כתב גם בשיטה מקובצת ערכין ב ע"ב. ראה גם ערכין, פסקי תוספות, פרק א אות ה; הגהות אשר"י, סוכה ג, לד, בשם האור זרוע. בשולחן ערוך (או"ח, סי' תרנז, א) פסק: "קטן היודע לנענע לולב כדינו, אביו חייב לקנות לו לולב כדי לחנכו במצוות". ראה גם: הרב יעקב בצלאל ז'ולטי (משנת יעבץ, או"ח, סי' ע, ז), שכתב שמאחר שלשיטת הרמב"ם סדר הנענועים הוא מעצם נטילת הלולב, "מעשה נראה בדעת הרמב"ם הא דשנינו קטן היודע לנענע חייב בלולב, היינו שיוודע לנענע כדינו בשעת קריאת ההלל". ראה שם גם סי' כ, ד.

פנים נענוע כל שהוא, דהרי שיעורים הלכה למשה מסיני, ואם כן מה היה צריך לשנויי לעיל בשהפכו או שהוציאו בכלי, תיפוק ליה אף על גב דאגביה עדיין לא נענע בו, וכעת צ"ע.

על שאלתו יש להשיב שהנענוע היא השלמת פעולת הנטילה ואכן חכמים דרשו שקטן ידע לעשות את כל שלבי הפעולה - ליטול ולנענע בפסוקים הנכונים בהלל. כך הסביר הנצי"ב (מרומי שדה, מב ע"א):

קטן היודע לנענע חייב בלולב. מוכח דאם אינו יודע לנענע פטור, דאע"ג דעפ"י דין תורה אין הנענועים מעכבין, ובהגבהה בעלמא יצא ידי חובת המצוה, מכל מקום אין מצוה לחנכו אלא באופן שיהיה עושה כשיגדל, שהרי עיקר החינוך הוא משום שיהיה יודע לעשות אחר כך.

לדברינו, מדובר על קטן שיש בו דעת. נדרשת ממנו ידיעה על תוכן מצוות לולב, על סדר הנענועים ועל הפסוקים בהם מנענעים.²⁸

התמונה המתגבשת מהתלמוד הירושלמי היא שהלולב נועד להלל בו. מברכים "שהחיינו" בעת שאומרים את ההלל ומנענעים בלולב, ואולי אף בכל יום משבעת הימים יש לברך "שהחיינו". קטן שיש לו דעת, ויודע איך מנענעין והיכן מנענעין בעת אמירת ההלל, חייב בלולב. נראה אם כן שלפי המובא בתלמוד הירושלמי, מצוות הלולב בשלמותה היא הנטילה והנענוע בעת ההלל, והברכות הן בהתאמה לפעולות אלו.

סיכום

מפרשי הבבלי הציגו כמה אפשרויות להסביר את פעולת המצווה של הלולב. ההגבהה והנטילה, ואחר כך הנענועים בעת אמירת ההלל. אין מקור ברור לנענועים בעת הנטילה, ואת חובת הנטילה ניתן לסיים כבר בעת ההגבהה של ארבעת המינים. נראה שההגבהה והנטילה הן חלק אחד של המצווה, והנענועים בעת אמירת ההלל הם חלק אחר של המצווה. יש כמובן קשר בין שני החלקים הללו של המצווה, אבל כל אחד עומד בפני עצמו.

28 זאת בשונה מהתוס' (לז ע"ב ד"ה הודו), והרא"ש (ג, כו) שכתבו: "קטן היודע לנענע חייב בלולב משמע שמנענע בתחלת הנטילה אף על פי שאינו יודע לקרות את ההלל". ע"פ לשון המשנה כפי שהיא בבבלי נדרש מהקטן לדעת לבצע את פעולת המצווה הולכה והבאה. בהרחבה בשיעור כו: קטן היודע לשמור תפיליו.

לפי הירושלמי, מטרת הנטילה היא נענוע ארבעת המינים במסגרת ההלל. יש לברך את הברכות בעת הנטילה ובעת התפילה (ההלל). יש להתחדש בנטילת הלולב כל שבעת ימי החג באמירת ההלל. "קטן שיש לו דעת חייב בלולב" הכוונה היא לקטן שיודע לבצע את פעולות הנענוע, ובאילו פסוקים יש לנענע בהלל.